

JOSIP VRANA

O POSTANKU I KARAKTERU
STAROSLOVJENSKIH AZBUKVARA I AZBUČNIH
MOLITAVA

Staroslovjenski azbukvari i azbučne molitve dragocjen su izvor za proučavanje grafijskog i fonološkog sistema staroslovjenskog jezika. Na žalost, ti spomenici nisu sačuvani u izvornom obliku, već u kasnijim prijepisima koji su bili dotjerivani prema tadašnjem stanju staroslovjenskog jezika i pisma, a često i kvareni nevještom rukom prepisivača. Najstariji azbukvari, ćirilsko-glagoljski Minhenski i glagoljski Pariški, potječu iz 12. stoljeća, a sačuvani su u latinskim rukopisima koji su prema ocjeni paleografa nešto starijega datuma.¹ Od njih su mlađi glagoljski azbukvari Bandurijev iz 13. stoljeća, Divišev iz 14. stoljeća, Turski iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća² i glagoljsko-ćirilski azbukvari Radosavljev i Čajnički, također iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća.³ Najstarije azbučne molitve poznate su u dvije verzije. Prva od njih pripisuje se Konstantinu Prezviteru, učeniku Ćirila i Metodija, a nalazi se na čelu njegova spisa o nedjeljnim evanđeljima; najstariji njezin prijepis sačuvan je u rukopisu Moskovske sinodalne biblioteke iz 13–14. stoljeća. Druga azbučna molitva potječe od nepoznatog autora, a zapisana je u ruskom Joroslavskom euhologiju iz 13. stoljeća. Obadva su teksta ruske redakcije.⁴

¹ Podatke o njima vidi kod N. S. Trubeckoga, *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien 1954, str. 16.

² Podatke o prva dva azbukvara vidi kod I. I. Sreznevskoga, *Drevnie glagoličeskie pamjatniki*, Sanktpeterburg 1866, str. 26–28, a o trećemu u raspravi M. Kosa, *Slovenski teksti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu*, *Slavia* 3/1924–25, str. 370–391.

³ Podatke o njima vidi u mojoj raspravi *Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften in der Handschrift Radosavs und im Evangelium von Čajniče*, *Die Welt der Slaven* 5/2, 1960, str. 143–150.

⁴ Podatke o njima vidi kod N. S. Trubeckoga, o. c., str. 16.

Budući da navedeni azbukvari i azbučne molitve ne potječu iz staroslovjenske epohe, već iz kasnijih vremena kad se prvobitna staroslovjenska književnost rascijepila u nekoliko narodnih književnosti, njihov slovni fond nije jedintven i ne predstavlja najstarije stanje, već prema vremenu i mjestu postanka stanje pojedinih slavenskih azbuka. Zbog toga je pitanje rekonstrukcije najstarijeg sistema staroslovjenske azbuke – a to je zapravo bio cilj i svih dosadašnjih istraživanja – vrlo kompleksno. Bila bi gruba metodička pogreška a priori dati prednost bilo kojemu od ovih spomenika. Potrebno je kritički proučiti svaki od njih i međusobno konfrontirati njihove podatke da se, koliko je to s obzirom na današnje stanje nauke uopće moguće, na osnovu tih podataka utvrdi staroslovjenska norma. S toga razloga neću se u ovom članku upuštati u polemiku s dosada iznesenim mišljenjima, već ću se ograničiti samo na prigodne kritičke napomene.

Od svih navedenih spomenika najviše podataka pruža Minhenski azbukvar, pa ću zbog toga njegovu analizu provesti na prvome mjestu. Ovaj je azbukvar poznao već Jagić i osvrnuo se na nj u svojoj glagoljskoj paleografiji,⁵ ali ga je tek prije trideset godina objavio Trubecki;⁶ Durnovo je pokušao ustanoviti njegov azbučni niz, ali nije došao do konačnih rezultata.⁷ Razlog je u tome što su u Minhenskom azbukvaru nečitljiva neka slova ćiriliske i neka druga slova glagoljske azbuke, a Durnovo je proučavao prvu azbuku odvojeno od druge. Međutim, ako se uzme u obzir činjenica da je ćirilaska azbuka, iako se nalazi na prvome mjestu, prosta transliteracija glagoljske (nema u njoj specifičnih ćirilskih slova ѣ i ѥ); nadalje, da je obadvije azbuke pisao nevjest pisar koji nije poznao nijednu od njih te je zbog toga krivo preslikao neke grafeme svoga predloška, tada se lako mogu popuniti praznine jedne i druge azbuke i na temelju obadviju može se ustanoviti dosta siguran azbučni niz od trideset i osam slova, koja u glagoljici idu ovim redom:

1. +, 2. p, 3. v, 4. z, 5. a, 6. o, 7. x, 8. e, 9. Bu, 10. T, 11. z, 12. u,
 13. t, 14. a, 15. ѣ, 16. p, 17. o, 18. r, 19. b, 20. z, 21. a, 22. z, 23. a,
 24. b, 25. o, 26. z, 27. v, 28. z, 29. u, 30. B, 31. u, 32. BT, 33. a, 34. **
 35. ae, 36. p, 37. e, 38. ae.

⁵ I. V. Jagić, *Glagoličeskoe pismo*, Enciklopedija slavjanskoj filologiji vyp. 3/III. Petrograd 1911, str. 137.

⁶ N. Trubeckij, *Das »Münchener slavische Abecedarium«*, *Byzantinoslavica* 2/1930, str. 29–31.

⁷ N. Durnovo, *Das Münchener Abecedarium*, *Byzantinoslavica* 2/1930, str. 32–41.

* Ovako otprilike izgleda grafem koji se prema početnim riječima u akrostihu azbučnih molitava zove u ili u. ** . U daljem tekstu samo zvjezdice.

Ćirilski azbučni niz razlikuje se od glagoljskoga u tome što su izmijenjena mjesta slova Ѡ i ѡ (posljednje slovo zapravo je modificirano slovo ѡ), a za glasove ę i ję ima slova ▲ i ♪.

Pored azbučnog niza Minhenskog azbukvara važno je također ustanoviti vrijeme postanka njegova predložka. Tim pitanjem bavio se Durново, ali je došao samo do negativnih rezultata: da ovaj azbukvar, zapravo njegov predložak, nije mlađi od 12. stoljeća i da ne potječe s užega područja hrvatske glagoljice.⁸ Uza sve to u njemu imade i pozitivnih činjenica kojima se može odrediti kada i gdje je nastao predložak ovoga azbukvara. To je svakako bilo područje na kome se u 12. stoljeću pisalo ćirilicom i glagoljicom; na tom području bila su nepoznata ćirilska slova Ѡ i ѡ, a u jednom i u drugom pismu upotrebljavalo se slovo ѡ - ѡ (ne govoreći za sada o slovu * - ѡ, koje u glagoljskoj azbuci podsjeća na slovo ѡ); nadalje, na tom je području pored slova za glas y postojalo samo jedno slovo za reducirani vokal (pisalo se samo ѡѢ - ѡ и ѡѢ - ѡ, eventualno ѡѢ - ѡ и ѡѢ - ѡ), jedno slovo za stražnji nazal ѡѢ - ѡ ili ѡѢ - ѡ) i dva slova za prednji nazal (ѡѢ - ѡ i ѡѢ - ѡ).

Ako se svi ovi podaci uzmu u obzir, dolazimo do zaključka da to područje nije moglo biti drugo nego zapadno područje srpskohrvatske ćirilice, konkretno Bosna ili Zahumlje, eventualno i dijelovi susjednih područja. Za obrazloženje te tvrdnje dovoljno je spomenuti samo neke paleografske i grafijske crte glagoljskih i ćirilskih spomenika 12. stoljeća s bosansko-zahumskog i susjednih područja (Grškovićeva i Mihanovićeva odlomka, Baščanske ploče i Bečkih listića; Mirosavljeva i Vukanova evanđelja te Natpisa i Isprave Kulina bana). Tako su npr. glagoljska slova ѡ i ѡ Minhenskog azbukvara istoga tipa kao u Grškovićevu i, djelomično, u Mihanovićevu odlomku, slova ѡ i ѡ istoga tipa kao u Mihanovićevu odlomku, a slova ѡ i ѡ ne razlikuju se mnogo od istih slova u Bečkim listićima. Ćirilska slova ѡ, ѡ i ѡ istoga su oblika kao u Mirosavljevju evanđelju, slova ѡ, ѡ i ѡ kao u Natpisu Kulina bana, a slovo ѡ kao u Vukanovu evanđelju i tzv. starijem prijepisu Isprave Kulina bana. Sličnost u obliku pojedinih slova ipak nije tako jak argumenat kao već spomenute grafijske norme karakteristične za navedeno srpskohrvatsko područje. Tako npr. u malo prije spomenutim ćirilskim spomenicima kao i u Minhenskom azbukvaru slova ѡ i ѡ uopće ne dolaze (Natpis i Isprave Kulina bana) ili se upotrebljavaju u ograničenoj mjeri (Mirosavljevo

⁸ O. c., str. 34-35.

evanđelje i prvi dio Vukanova evanđelja); slovo \mathfrak{u} dolazi u Grškoviće-
 ćevu i Mihanovićevu odlomku, Bečkim listićima i Mirosavljevu evan-
 đelju (u stranim riječima) te ispravi Kulina Bana i Vukanovu evan-
 đelju (u stranim i domaćim riječima; u posljednjem spomeniku slovo \mathfrak{u}
 potječe od pisara sa zapadnoga područja); u Grškoviće-
 ćevu odlomku do-
 lazе slova \mathfrak{e} i \mathfrak{e} , u Bečkim listićima i Natpisu Kulina bana slova \mathfrak{e} - \mathfrak{e} ,
 a u ostala tri spomenika \mathfrak{w} i \mathfrak{b} ; u Grškoviće-
 ćevu odlomku, Bečkim li-
 stićima i Bašćanskoj ploči dolazi sporadički slovo \mathfrak{ae} , a u Natpisu Kuli-
 na bana dolazi samo jedanput slovo \mathfrak{w} (zapravo modificirano slovo \mathfrak{w}
 kao u Minhenskom azbukvaru); naprotiv u Mirosavljevu evanđelju do-
 lazе često slova \mathfrak{w} , \mathfrak{a} i \mathfrak{a} , a u Vukanovu evanđelju slova \mathfrak{a} i \mathfrak{a} , rjeđe
 slova \mathfrak{a} i \mathfrak{w} .⁹ S obzirom na grafijsko stanje i vrijeme postanka navedenih
 spomenika nepoznati predložak Minhenskog azbukvara najbolje prista-
 je u prvu polovinu 12. stoljeća.

Kad se već nalazimo u susjedstvu užega hrvatskog glagoljskog podru-
 čja, osvrnut ću se na Radosavljev azbukvar, za koji se posve sigurno
 može utvrditi da je nastao u štokavsko-ikavskoj sredini ovoga područja.
 Ovdje se zapravo radi o dva azbukvara koji su prepisani iz istoga pred-
 loška. Slova tih azbukvara većinom su glagoljska, a manjim dijelom ćir-
 ilska, ali su neka od njih toliko izmijenjena da je čitavo pismo popri-
 milo karakter tajnopisa (tako su npr. slova \mathfrak{e} i \mathfrak{e} modificirani oblici gr-
 čko-ćirilskog \mathfrak{w} , a slova \mathfrak{a} , $\mathfrak{*}$ i \mathfrak{a} modificirani oblici slova \mathfrak{p} , $\mathfrak{\phi}$ i \mathfrak{z} itd.).¹⁰
 Uza sve to može se utvrditi da se osnovni fond Radosavljevih azbukva-
 ra, koliko je sačuvan, posve podudara s fondom Minhenskog azbukvara.
 Obadva azbukvara posve se podudaraju s Minhenskim do slova \mathfrak{e} , a da-
 lje slijede samo slova \mathfrak{a} \mathfrak{p} i \mathfrak{e} . Zbog toga Radosavljevi azbukvari ima-
 ju samo po trideset i tri slova, tj. za pet manje nego Minhenski (nema u
 njima slova \mathfrak{w} \mathfrak{e} \mathfrak{e} \mathfrak{e}). Ova slova, izuzevši \mathfrak{w} koje vjerojatno nije bilo
 u prvobitnom azbukvaru, nisu ušla u fond Radosavljevih azbukvara zato
 što u vrijeme pisanja njihove matice na srpskohrvatskom području nisu
 predstavljala nikakvu fonološku, a ni brojnu vrijednost. Ako uzmemo
 u obzir slovo za prednji nazal \mathfrak{e} , odnosno \mathfrak{ae} , koje se pojedinačno javlja
 na Bašćanskoj ploči, u Bečkim listićima i u Grškoviće-
 ćevu odlomku, mo-
 žemo kao doba postanka matice Radosavljevih azbukvara uzeti kraj 11.
 ili početak 12. stoljeća.

Pariški azbukvar spominjem na drugome mjestu jer pruža manje si-
 gurnih podataka nego Minhenski: ovaj azbukvar nije vjeran prijepis,

⁹ O postanku i karakteru najstarije srpskohrvatske ćirilske grafije uspor. moju
 raspravu L'Évangélique de Miroslav, 'S-Gravenhage, 1961, str. 123-141.

¹⁰ Uspor. moju citiranu raspravu, str. 150-153.

već nevješta preradba nekoga starijeg azbukvara. Zbog toga je njegov slovni fond znatno manji od slovnog fonda Minhenskog azbukvara (svega trideset i jedno slovo). Uza sve to može se prilično pouzdano rekonstruirati prvobitno stanje njegova predložka, a to je stanje starije od stanja predložka Minhenskog azbukvara. Autor pariškog azbukvara bio je doduše odličan pisar, s kojim se pisar Minhenskog azbukvara uopće ne može uspoređivati, ali njegovo romansko podrijetlo, a također loše poznavanje slavenskog izgovora, bilo je uzrok pogrešaka koje pisar slavenskog podrijetla ne bi učinio ni u kojem slučaju. Vjerojatno je već pisar predložka Pariškog azbukvara bio dalmatinsko-romanskog podrijetla, a to se može zaključiti odatle što se u imenima slova pisanim latinicom istim slovom *f* označuje pet slavenskih glasova: *s* (u riječima *hieft*, *muftlite* pored *cfloou*, *iufz*), *š* (u riječima *naš*, *ša*), *z* (u riječi *aš* pored *zemia*), *ž* (u riječima *ife*, *ifei* pored *giuete*) i *č* (u riječi *šaraue*). S takvim načinom pisanja glasova *s*, *š*, *z* i *ž* susrećemo se u tadašnjim romansko-latinskim spomenicima s područja Dalmacije.¹¹ Neke druge osobine u pisanju imena pojedinih slova mogle su poteći od samog pisara Pariškog azbukvara. Taj pisar, npr., više nego Romani s područja Dalmacije, često upotrebljava muklo *h* (u riječima *hieft*, *hic*, *hier*, *hiet*, *hie*), a u jednom slučaju (u riječi *peller* = *паѣрѣ*)¹² dvostruko *l* za oznaku glasa *j*, što bi sve moglo upućivati na njegovo francusko podrijetlo. Kao stranac romansko-francuskog podrijetla, pisar pariškog azbukvara nije imao sluha ni za neke druge slavenske glasove. Tako npr. glas *y* piše slovom *u* (u riječi *muftlite* = *мѣѣлѣѣтѣ*), glas *u* slovom *i* (u riječi *hic* = *ѣѣѣѣѣ*, ali *luddie*) ili slovom *o* (prvo *o* u riječi *bocobi*), a reducirane vokale *ɔ* i *ɔ̃* na mjestu kojih u tadašnjim latinskim spomenicima s područja Dalmacije nalazimo slova *e* i *i*, pisar Pariškog azbukvara piše doduše slovom *e* (u riječi *reci* = *рѣѣѣѣѣ* i zadnje *e* u riječi *šaraue* = *ѣрѣѣѣѣѣ*), ali i slovima *o* (drugo *o* u riječi *bocobi* = *ѣѣѣѣѣѣѣ*) i *a* (drugo *a* u riječi *šaraue*); pored toga vokalno *r*, mjesto koga u tadašnjim latinskim spomenicima s područja Dalmacije nalazimo *er*, piše *or* (u riječima *tordo* = *ѣрѣѣѣѣѣ* mj. *ѣѣрѣѣѣѣѣ* i *fort* = *ѣрѣѣѣѣѣ*) ili *ar* (u riječi *šaraue*). U kasnijim staroslovenskim azbukvarima Bandurijevu i Turskom, koji su također nastali u Francuskoj, susrećemo se doduše sa sličnim grafijskim osobinama, ali ne u tolikoj mjeri. Tako npr. pisar Bandurijeva azbukvara, koji je također mogao biti romanskog podrijetla, u imenima

¹¹ Uspor. V. Novak i P. Skok, Supetarski kartular, Djela JAZU 43, Zagreb 1952, str. 239–240.

¹² Uspor. B. Kopitar, Glagolita clozianus. Vindobonae 1836, str. XXVIII.

pojedinih slova glas *ž* piše grčkim slovom ζ (u riječima ζηυήτ = живите i ἡζυε = иже), a glasove *c* i *č* slovima τζ (u riječima ριτζιη = ρаци, τζη = ци i τζέρυη = чръва); u njegovu grčkom pismu, što je posve razumljivo, nema mukloga *h*; glas *y* piše slovom η (u riječima μούκη = мукы, μή = мы i γέρη = ѳрът), ali tim slovom piše i glas *u* (u riječi ἡκ = оукъ), tj. i on miješa glasove *i*, *y* i *u* kao i pisar Pariškog azbukvara; reducirane glasove piše slovima ε i ι-η (ali pored toga i slovom ω u riječi φέρωτ = фрътъ), a vokalno *r* slovima ερ (u riječima υτευέρδω = τврѣдо, φέρωτ = фрътъ i τζέρυη = чръва). Pisar Turskog azbukvara, za kojega je sigurno utvrđeno da je hrvatskoga podrijetla, u imenima pojedinih slova glas *š* piše latinskim slovima *sch* (u riječima *scha* i *scha*), a glas *č* slovima *cz* (u riječi *czrf*); ni kod njega nema mukloga, *h*, glas *y* piše slovom *i*, a glas *u* slovima *ou* (izuzevši riječ *uk*); reducirane vokale u slabom položaju ne piše nikako, a vokalno *r* piše slovom *r* (izuzevši riječ *tardo*).

Pisar Pariškog azbukvara nije bio dovoljno upućen ni u glagoljsko pismo jer pojedina glagoljska slova naprosto preslikava. Tako je, npr, gornju petlju slova **ϣ** izveo obrnuto, tj. potezom koji ide od lijeva nadesno gore i vraća se nalijevo dolje; slovo **ϣ** nije izveo jednim potezom, nego posebno donji rašljasti dio, a posebno petlju; u slovu **ϣ** izveo je jednim potezom lijevu dijakritičnu petljicu i donju petlju stabla, pa nad to drugim potezom stavio gornju petlju stabla, a trebao je postupiti obrnuto, tj. obadvije petlje stabla izvesti jednim potezom, a dijakritičnu petlju drugim potezom. I ostale sitnije odlike, odnosno pogreške, u obliku i izvođenju nekih drugih slova mogle bi se protumačiti prije pisanom neupućenošću nego njegovom nevještinom. Ali uza sve te nedostatke autor Pariškog azbukvara, jer je bio odličan pisar, vrlo je vješto preslikao slova svojega predloška, koji je prema svim znacima potjecao još iz staroslovenske epohe.

Sve te, naoko nevažne osobine grafije i pisma Pariškog azbukvara, trebalo je prikazati opširnije da se može odrediti pravi karakter njegova azbučnog sistema. Neki dosadašnji istraživači dobro su primijetili da je ovaj azbukvar nastao skraćivanjem nekoga starijeg azbukvara, ali nisu uvjerljivo prikazali uzroke i način toga skraćivanja.¹³ Imajući na umu do sada iznesene činjenice, neće biti teško pokazati da do skraćivanja Pariškog azbukvara nije došlo slučajno, nego po nekom određenom planu njegova autora. Pisar Pariškog azbukvara kao da je znao da pojedina slova njegova predloška u tadašnjim slavenskim jezicima, napose u srpskohrvatskom, ne predstavljaju posebnu glasovnu vrijednost, pa je ta slo-

¹³ Uspor. J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958, str. 12.

va spojio sa slovima s glasovnom vrijednošću. Do prvoga takvog spajanja vjerojatno je došlo već kod slova **Ɱ** i **Ɐ**. Slovo **Ɐ** Pariškog azbukvara nema doduše nijedne crte slova **Ɱ**, a i ime mu glasi *caco*. Ali njegov oblik s produženom vodoravnom linijom i cikcak-crtom ispod nje očito je samovoljna modifikacija koja donekle podsjeća na lijevi dio slova **Ɱ**, a mogla je nastati iz težnje da se od dvaju slova **Ɱ** i **Ɐ** načini jedno. S više sigurnosti može se reći da je pisar Pariškog azbukvara spojio slova **Ɱ** i **Ɐ** na taj način da je uzeo ime prvoga slova u obliku *hic* i crtež drugoga slova, zapravo njegovu desnu polovicu, tj. slovo **Ɐ**. Na taj korak mogla ga je navesti činjenica da se u romansko-latinskim spomenicima glas *y* pisao slovom *u*, pa je tako i sam postupio u riječi *muftlite* (ako tako nije bilo napisano već u njegovu predlošku). Treće spajanje izvršio je kod slova **Ɒ** i **ⱱ**, i to opet tako da je od prvoga uzeo ime *ot*, a od drugoga crtež, koji je dosta sličan crtežu prvoga slova. Na isti način, a vjerojatno iz istih razloga, postupio je i u četvrtom slučaju kod slova **Ⱳ** i **ⱳ**; od prvoga je uzeo ime *pe*, a od drugoga crtež, koji je vjerojatno bio sličan crtežu prvoga. U Minhenskom azbukvaru slični su oblici slova **Ⱳ** i **ⱳ** u tome što obadva imaju u gornjem dijelu okruglu petlju, pa je tako moglo biti i u predlošku Pariškog azbukvara. U petom slučaju spajajući slova **ⱴ** i **Ⱶ** pisar Pariškog azbukvara uzeo je crtež prvoga slova i stavio ga na mjesto drugoga slova, eventualno slova **ⱴ**, ako je u njegovu predlošku, kao i u kasnijem Bandurijevu azbukvaru, slovo **ⱴ** dolazilo prije slova **Ⱶ**. Ali i u tom slučaju mogla je postojati djelomična sličnost u crtežu obadvaju slova (uspor. npr. slovo **Ⱶ** u Mihanovićevu odlomku sa slovom **ⱴ** Pariškog azbukvara), a njihova imena **ⱴ** **Ⱶ** **ⱶ** **ⱷ** mogla su u tom predlošku biti jednako transkribirana, tj. riječju hier. U šestom slučaju moglo je doći do spajanja slova **ⱸ** **ⱹ** na uobičajeni način da je uzeto ime prvoga slova *iuſz* i crtež drugoga slova. Ali to nije sigurno jer se i u kasnijem Turskom azbukvaru slovo **ⱹ** zove *juzz* (vjerojatno se na slovo **ⱹ** odnosi i ime $\gamma\epsilon\omicron\upsilon\varsigma$ u Bandurijevu azbukvaru). Napokon u sedmom slučaju pisar Pariškog azbukvara spojio je slova **ⱺ** **ⱻ** uzevši crtež prvoga i ime drugoga slova *hie*. O djelomičnoj sličnosti oblika obadvaju slova nije potrebno govoriti.

Kako se vidi, pisar Pariškog azbukvara, skraćujući azbučni niz svoga predloška, mehanički je spajao po dva slova na osnovu vanjske sličnosti njihova crteža ili imena. Ovo skraćivanje ne bi imalo nikakva smisla kad ne bi bilo izvršeno po određenom planu i s određenom svrhom: da se staroslovenska azbuka preudesi prema tadašnjem stanju srpsko-hrvatskoga jezika, odnosno prema tadašnjoj azbuci hrvatskih glagoljskih spomenika u kojima se nisu upotrebljavala slova **Ɱ**, **Ɐ**, **Ɒ**, **ⱱ**, **Ⱳ**, **ⱳ**, **ⱴ**, **Ⱶ**.

(prvo se slovo upotrebljavalo samo u tuđim riječima). Tim putem pošao je i pisar matice Radoslavljevih azbukvara i svi kasniji sastavljači hrvatskoglagojskih azbukvara, ali oni nisu sastavljali po dva slična slova, kao što je to činio pisar Pariškog azbukvara, nego su nepotrebna slova naprosto izostavili. Nije isključeno da je pisar Pariškog azbukvara imao pri ruci jedan hrvatskoglagojski azbukvar sličan Radosavljevima i prema njemu preudesio azbučni niz svoga staroslovjenskog predloška. Ali je mnogo važnija činjenica da je i u tom staroslovjenskom azbukvaru vjerojatno bilo trideset i osam slova, tj. sva slova Minhenskog azbukvara izuzevši slovo **Ѡ**, mjesto kojega je u predlošku Pariškog azbukvara bilo slovo **ѡ**.

U Bandurijevu azbukvaru prema podacima Sreznevskoga nema pet slova Minhenskog azbukvara: **Ѡ**, **ѡ**, **Ѣ** i jednoga slova za prednji nazal, ali zato u njemu dolazi slovo **ѡ** kao i u Pariškom azbukvaru. Ovaj azbukvar, za razliku od Pariškoga, mogao je nastati skraćivanjem predloška iz kojega je potekao Minhenski azbukvar jer u njemu dolazi slovo **ѡ** (ali odmah iza slova **ѡ** kao u azbučnim molitvama, a ne tek iza slova **Ѡ**). Radoslavljevim azbukvarima sličan je u tome što ima samo jedno slovo za nazale (ako riječ **γέους** ne označuje slovo **Ѣ**, kako to navodi Sreznevski, nego slovo **ѡ**). Divišev i Turski azbukvar po svom su sastavu kasniji hrvatskoglagojski azbukvari. Od Radosavljevih azbukvara razlikuju se u tome što na mjestu drugoga slova **Ѡ**, koje je zamijenilo nekadašnje **pe**, imaju slovo **ѡ**. Osim toga Divišev azbukvar nema ni slova **Ѡ**, a Turski azbukvar na mjestu za nazale ima dva slova: glagojsko slovo **ѡ** i latinsko slovo **e**. – Čajnički azbukvar ima dvadeset i četiri slova (odnosno dvadeset i pet, ako se ponovljeno slovo **w** uzme kao posebno slovo za prednji nazal) i ne pruža nikakvih posebnih podataka. Vjerojatno je nastao prilagođivanjem nekoga hrvatskoglagojskog azbukvara grčkom azbučnom nizu.

Ovakva pojedinačna i detaljna analiza sačuvanih azbukvara bila je potrebna zbog toga da se njihov grafemski sistem uzmogne usporediti s grafemskim sistemom azbučnih molitava. U tom pogledu između Konstantinove i Jaroslavske azbučne molitve nema većih neslaganja: razlika je između njih uglavnom samo u tome što se pojedina slova označuju različitim riječima s istim početnim slovom. Pored toga u Jaroslavskoj molitvi nema akrostiha za slovo **w**, koji je vjerojatno ispušten nepažnjom. Ova molitva također objašnjava jedno nejasno mjesto Konstantinove: na mjestu slova **Ѡ** ona u akrostihu ima riječ **πεονηϖ**, a Konstantinova **αετιηϖ**, Nahtigal je ovo mjesto Konstantinove molitve vrlo oštro-

umno ispravio u ѠАКТЬ.¹⁴ Ako je u Konstantinovoj molitvi bilo tako prvobitno, tada uistinu u grafemskom sistemu obadviju azbučnih molitava nije bilo nikakve razlike. Nešto više neslaganja imade između ovih molitava i Minhenskog azbukvara. Ovaj azbukvar, kako smo vidjeli, jedini sadržava potpunu azbuku, koja je – prema podacima u Hrabrovu spisu o pismenima – imala trideset i osam slova.

Ne uzimljući u obzir spomenuto neslaganje u akrostihu za slovo Ѡ, azbučne molitve prije svega na mjestu slova оу imaju akrostih s početnom riječju ѡпостасъ, što upućuje na slovo ѡ, a njihovi akrostisi na mjestu slova ѡ počinju riječima шѡсткѡую и шѡсткѡи, kojima je početno slovo ш a ne ѡ. Nadalje, obadvije molitve nemaju akrostiha za slovo ѡ, a za nazalna slova imaju dva akrostiha mjesto tri. Sva ta neslaganja između azbučnih molitava i Minhenskog azbukvara mogu se uglavnom protumačiti, a djelomično i uskladiti. Činjenica da azbučne molitve na mjesto slova оу imaju riječ ѡпостасъ, koja upućuje na slovo ѡ, nije ni od kakve važnosti. Grčki fonem *v* zamjenjivao se u slavenskim jezicima fonemom *u*. Primjera takve zamjene ima dovoljno i u staroslovjenskim spomenicima. Prema tome se i grčka riječ ὑπόστασις pisala оупостасъ prema slavenskom narodnom ili ѡпостасъ prema grčkom književnom izgovoru. Isto se tako može lako protumačiti i činjenica da na mjestu slova ѡ akrostih u Konstantinovoj molitvi počinje riječju шѡсткѡую, a u Jaroslavskoj riječju шѡсткѡи. Istraživači staroslovjenskih azbukvara ili ovo mjesto ne mogu protumačiti, ili ga, kao npr. Durnovo, tumače tako da je u Konstantinovoj azbučnoj molitvi prvobitno bilo шѡсткѡуѡ, tj. da je ovaj akrostih predstavljao slovo ѡ, iako ono nije prvo slovo spomenutih riječi, a idući akrostih koji počinje riječju имени да je predstavljao slovo ѡ.¹⁵ Meni se čini vjerojatnijim da spomenuti akrostih uistinu predstavlja slovo ѡ. Oblici шѡсткѡуѡ и шѡсткѡи mogli su se – ad usum scholarum – izgovarati etimološki *štstvuj* i *štstvi* (< *šdbstvuj* i *šdbstvi*), pa se na taj način dobila glasovna grupa približno slična onoj koju predstavlja grafem ѡ. Ali i uz ovakovo tumačenje postavlja se pitanje da li idući akrostisi azbučnih molitava s početnim riječima имени и иного predstavljaju slovo ѡ, ili možda sva tri slova ѡ, ѡ и ѡ zajedno.

¹⁴ R. Nahtigal, Rekonstrukcija treh starocerkvenoslovanskih izvornih pesnitev, Razprave Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Filozofsko-filološko-historični razred, 1/1943, str. 60–62.

¹⁵ Uspor. N. Durnovo, Mysli i predpoloženija o proishoždenii staroslavjanskogo jazyka i slavjanskih alfavitov, Byzantinoslavica 1/1929, str. 78–79.

Vjerojatno se radi o posljednjem slučaju, ako nije posrijedi obična nepažnja nekoga ranijeg prepisivača. Naprotiv do ispuštanja akrostiha za jedno nazalno slovo moglo je doći hotimično, ako su se u grafij-skom sistemu jednoga od ranijih prepisivača nalazila samo dva nazalna slova: jedno za prednje i jedno za stražnje nazale. Prema tome Min-henski azbukvar vjernije predstavlja prvobitnu staroslovjensku azbuku, jer u njemu nije došlo do malo prije spomenutih ispuštanja, do kojih je došlo u azbučnim molitvama. Tu azbuku predstavljao je po svoj pri-lici još vjernije staroslovjenski predložak Pariškog azbukvara, ali to je samo pretpostavka koja se sa sigurnošću ne bi mogla dokazati.

U vezi sa staroslovjenskim azbučnim molitvama potrebno je osvr-nuti se i na dva rukopisa Hrabrova spisa o pismenima u kojima ta-kođer dolazi potpuna azbuka, ali ne u jednom, nego u dva azbučna niza: posebno pismena »ПѠДѠБНА ГРЕЧЬСКИМЪ«, a posebno pismena „по словѣнскѣ азбукоу“. To je rukopis Moskovske duhovne akademije, kojega je varijante g. 1930. štampao Lavrov,¹⁶ i hilendarski rukopis iz 16. stoljeća, koji je g. 1931. objavio Ivanov.¹⁷ Da su mjesta na kojima dolaze spomenuti azbučni nizovi kasnija interpolacija, ne treba posebno dokazivati. Vidi se to već iz krupnih neslaganja između jednoga i dru-goga rukopisa. Da bi se dobio niz od 24 slova koja su slična grčkima, u hilendarskom su rukopisu među slavenska slova uvrštena i grčka ž i χ, a u rukopisu Moskovske duhovne akademije dođana su na kraju niza slova nazvana пѣ, χлѣ, тѣ. U istom rukopisu kao 14 slova »по словѣнскѣ азбукоу« dolaze: б, ж, с, л, ц, ч, ш, ѣ, шь, мь, њ, ѣ, ѡ, ю, ѡ (svega 15 slova, prema tome jedno je slovo prekobrojno), a u hilendar-skom rukopisu slova: б, ж, с, ц, ч, ш, ѡ, ѣ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ. По називима slova пѣ (= пѣснь), χлѣ (χлѣмъ?) i тѣ u prvom nizu i по л (prema лѣтитѣ), шь (prema шьствоуѣ и шьствни) i мь u drugom nizu može se dosta sigurno zaključiti da je autor rukopisa Moskovske duhovne akademije obadva niza ispisao iz neke azbučne mo-litve, a nije isključeno da je to učinio i autor hilendarskog rukopisa. Ako se pretpostavi da kraticama пѣ, χлѣ, тѣ u azbuci rukopisa Мо-skovske duhovne akademije odgovaraju grčka slova ϕ, ζ, ψ u azbuci hilendarskog rukopisa, a znacima шь, мь i drugom slovu ѣ slova ѡ, ѡ i ѡ, tada je između obadvije azbuke samo ta razlika što u azbuci rukopisa Moskovske duhovne akademije dolazi slovo л (= ѡ) koga

¹⁶ P. A. Lavrov, *Materialy po istorii voznikovenija drevnejšej slavjtnskoj pismen-nosti*, Leningrad 1930, str. 163.

¹⁷ J. Ivanov, *Вѣлгарски старини изъ Македонија*, Sofija 1931, str. 442-446.

nema u azbuci hilendarskog rukopisa. Prema tome obadvije azbuke, uzimajući u obzir i eventualne kasnije izmjene, upućuju na zajednički izvor u kojem bi bila slova $\overline{\text{п}}(\overline{\text{пк}})$, $^{**}(\overline{\text{хл}}\overline{\text{л}})$, $\overline{\text{♦}}(\overline{\text{тл}}?)$, $\overline{\text{п}}(\overline{\text{л}})$, $\overline{\text{ш}}(\overline{\text{шл}})$, $\overline{\text{ш}}(\overline{\text{мл}})$ i $\overline{\text{л}}(\overline{\text{л}})$. Između ovoga izvora i azbučnih molitava Konstantinove i Jaroslavske bila bi razlika samo u tome što azbučne molitve za slova $\overline{\text{л}}$, $\overline{\text{ш}}$, $\overline{\text{л}}$ imaju samo jedan akrostih, a za slovo $\overline{\text{♦}}$, što je očito kasniji dodatak, nemaju posebnog akrostiha. Od Minhenskog azbukvara razlikovao se ovaj izvor u tome što je imao slovo $\overline{\text{л}}$, koga u Minhenskom azbukvaru nema (ali se vjerojatno nalazilo u staroslovjenskom predlošku Pariškog azbukvara), a mjesto tri slova za nazale imao je samo dva kao i spomenute azbučne molitve.

Iz dosadašnjeg izlaganja vidi se da svi sačuvani azbukvari i azbučne molitve potječu iz istoga staroslovjenskog izvora. Ali je isto tako očito da ni jedan od tih spomenika ne predstavlja najstarije stanje staroslovjenske azbuke. Tome stanju, po mome mišljenju, najbliži je Minhenski azbukvar. Razlike između ovoga azbukvara i stanja koje nam je sačuvano u najstarijim staroslovjenskim jezičnim spomenicima minimalne su. Prva je razlika u tome što u Minhenskom azbukvaru nema slova $\overline{\text{♦}}$ — $\overline{\text{л}}$. Prema podacima iz najstarijih spomenika u staroslovjenskom jeziku postojao je fonem $\overline{\text{л}}$, koji se pisao posebnim slovom pa je to slovo moralo imati i svoje posebno mjesto u azbuci. Na njegovu prisutnost u toj azbuci upućuje i Bandurijev azbukvar, a i s velikom vjerojatnošću rekonstruirani staroslovjenski predložak Pariškog azbukvara. Druga je razlika u tome što u Minhenskom azbukvaru postoje doduše tri slova za nazalne vokale kao i u nekim najstarijim staroslovjenskim spomenicima (u Kijevskim listićima i Sinajskom psaltiru, a također i u Praškim listićima), ali u tim spomenicima dva su slova za stražnje, a samo jedno slovo za prednje nazale, dok je u Minhenskom azbukvaru obratno. Jedno slovo za reducirane vokale ($\overline{\text{л}}$ ili $\overline{\text{л}}$, a prema tome se pisalo i $\overline{\text{ш}}$ ili $\overline{\text{ш}}$), nadalje samo jedno slovo za stražnje nazale (obično $\overline{\text{л}}$, uz jedno ili dva slova za prednje nazale) nalazimo tek u kasnijim bugarskim i makedonskim spomenicima.¹⁸ Prema tome je Minhenski azbukvar, prije nego je prenesen na srpskohrvatsko tlo, prošao kroz neku srednjomakedonsku redakciju. Isto su tako azbučne molitve prije prelaska na rusko tlo prošle kroz neku srednjobugarsku redakciju. Na taj način mogle su nastati i spomenute razlike između Minhenskog azbukvara i azbučnih molitava.

Ako je u prvom staroslovjenskom azbukvaru postojalo slovo $\overline{\text{♦}}$ i pored toga sva slova Minhenskog azbukvara (dakako, dva za stražnje

¹⁸ Uspor. B. Conev, *Istorija na bŭlgarskij ezikŭ*, Sofija 1919, str. 202-211.

i jedan za prednje nazale, a ne obratno), te ako je broj svih slova bio trideset i osam, tada je u Minhenskom azbukvaru jedno slovo previše. Ozbiljni razlozi govore za to da je to bilo slovo Ψ — ψ . Prije svega toga slova nema u Pariškom azbukvaru. Nema ga ni u Radosavljevim azbukvarima, iako bi se moglo očekivati: Radosavljevi azbukvari nisu nepotpuni, kao što je npr. Čajnički, a pored toga je Radosav poznao slovo Ψ i upotrijebio ga u svom glagoljskom zapisu. Nadalje, u hrvatskim glagoljskim spomenicima iz kraja 14. stoljeća i u kasnijim, slovo Ψ ima brojnu vrijednost 800 (ranijih potvrda za brojnu vrijednost ovoga slova nema),¹⁹ pa bi mu prema tome bilo mjesto između slova Θ koje ima brojnu vrijednost 700 i slova Ψ koje ima brojnu vrijednost 900, kao što je to u kasnijim hrvatskoglagoljskim azbukvarima Diviševu i Turskom (samo u prvom Vrbničkom brevijaru, koliko je dosada poznato, brojnu vrijednost 800 ima slovo Λ). Ali na tome mjestu u Minhenskom azbukvaru, kako u ćirilskoj, tako u glagoljskoj azbuci dolazi posebno slovo Ψ — ψ koje se u Pariškom azbukvaru zove *pe*, a u Radosavljevu azbukvaru ima oblik slova Φ (možda zbog toga što je na bosansko-humskom području u tuđim riječima glas *f* zamijenjen glasom *p*). U obadvije azbučne molitve dolaze na tom mjestu akrostisi s početnim riječima печаль i пѣсньмы , što također upućuje na ime slova Ψ ili ψ , iako se time ne određuje njegova fonetska vrijednost. Ako se slovo Ψ — ψ izbaci iz Minhenskog azbukvara i iz azbučnih molitava, tada u ovim spomenicima dobivamo mjesta za obadva slova Ψ - ψ i Φ - ϕ (u azbučnim molitvama u tom slučaju ostaje neriješeno pitanje slova Ψ). Za nepostojanje slova ψ u prvom staroslovjenskom azbukvaru govori i činjenica da toga slova uopće nema ni u Kijevskim ni u Bečkim listićima, ni u Zografskom evanđelju, a u ostalim staroslovjenskim spomenicima imade istu funkciju kao i dvoslovni grafem $\Psi\Theta$ - $\psi\theta$. Zbog toga ga je Nahtigal izbacio iz svoga azbučnog sistema, ali je također izbacio i slovo Ψ , za što nije imao ozbiljnih razloga. Da dobije broj 38, Nahtigal je u svoj azbučni sistem unio slovo Ψ - ψ , i stavio ga kao neku vrstu dublete pored slova Ψ — ψ , za što također nema uvjerljivih razloga.²⁰ Prema tome bi na osnovu sačuvanih staroslovjenskih azbukvara i azbučnih molitava, kao i podataka iz ostalih staroslovjenskih jezičnih spomenika, prvi staroslovjenski glagoljski azbukvar imao ovaj azbučni niz: 1. Ψ , 2. Ψ , 3. Ψ , 4. Ψ , 5. Ψ , 6. Ψ , 7. Ψ , 8. Ψ , 9. Ψ , 10. Ψ , 11. Ψ , 12. Ψ , 13. Ψ .

¹⁹ Uspor. V. Jagić, Einige Streitfragen, Archiv für slavische Philologie 23/1901, str. 117-118.

²⁰ Uspor. R. Nahtigal, Slovanski jeziki, Ljubljana 1952, str. XXIII-XXIV.

14. ѿ, 15. ѿ, 16. ꙗ, 17. ѿ, 18. ꙗ, 19. ѿ, 20. ѿ, 21. ѿ, 22. ѿ, 23. ѿ, 24. ѿ, 25. ѿ, 26. ѿ, 27. ѿ, 28. ѿ, 29. ѿ, 30. ѿ, 31. ѿ, 32. ѿ, 33. ѿ, 34. ѿ, 35. ѿ, 36. ѿ, 37. ѿ, 38. ѿ. U smještaju pojedinih slova poslije ѿ moglo je biti i odstupanja, tako da je ѿ dolazilo poslije ѿ ili ѿ, a ѿ poslije ѿ

U tako rekonstruiranom azbučnom nizu nema grafema ѿ ѿ ѿ ѿ ѿ kojima se u staroslovjenskim spomenicima označuju refleksi praslavenskih grupa *dj* i *tj*. Nasuprot tome postoje slova ѿ i ѿ koja nisu dublete, niti se njima označuju neki drugi staroslovjenski fonemi. Pretpostavka da su se slovima ѿ i ѿ prvobitno označivali grčki fonemi palatalno γ i ϕ , nema čvrstoga osnova.²¹ Slova koja bi služila samo za označivanje grčkih fonema, kako smo vidjeli, nema u staroslovjenskom azbučnom nizu. Pored toga ѿ i ѿ imaju brojnu vrijednost i svoje posebno mjesto u azbuci kao i ostala slova za označivanje slavenskih fonema. Prema tome je najvjerojatnija pretpostavka da se tim slovima označivalo neko ranije stanje makedonsko-bugarskih refleksa praslavenskih grupa *dj* i *tj*. Na moravskom području u to vrijeme refleksi praslavenskih grupa *dj* i *tj* bili su jamačno već izjednačeni s praslavenskim fonemima *z* i *c*. Zbog toga su se i jedan i drugi fonem pisali slovima ѿ ѿ ѿ, kao što to vidimo iz Kijevskih i Praških listića. Nešto slično dogodilo se kad je poslije Metodijeve smrti staroslovjenska pismenost prenesena u Bugarsku i Makedoniju. Tada su na bugarskom i jednom dijelu makedonskog područja refleksi za praslavenske grupe *dj* i *tj* bili već izjednačeni s praslavenskim skupinama *žd'* i *št'*, ili je takav proces bio još u toku, pa se u jednom i u drugom slučaju pisalo ѿ ѿ i ѿ ѿ (kasnije ѿ). Takav način pisanja prodro je i u srpskohrvatske i ruske književne spomenike. Pored grafema ѿ ѿ već od najstarijih vremena na srpskohrvatskom području u ćirilskim spomenicima upotrebljava se slovo ѿ ne samo za refleks grčkoga palatalnoga γ nego i za refleks praslavenskoga *dj* (u Ispravi Kulina bana i u Vukanovu evanđelju). Refleksi praslavenskoga *tj* u ćirilskim spomenicima s toga područja pored slova ѿ označuju se slovom ѿ kao i refleksi grčkoga palatalnoga κ (izuzevši Miroslavljevo evanđelje gdje nema primjera s ѿ). Ipak se grafem ѿ - ѿ sačuvao u Minhenskom azbukvaru u glagoljskoj i ćirilskoj azbuci. Njegovo postojanje potvrđuju Pariški azbukvar, Radosavljevi azbukvari i najstarije azbučne molitve, a vjerojatno i dvojak

²¹ Uspor. R. Abicht, Das Alphabet Chrabus, Archiv für slavische Philologie, 31/1910, str. 211-212. i R. Nahtigal, Doneski k vprašanju o postanku glagolice. Razprave Znanstvenog društva za humanistične vede v Ljubljani 1/1923, str. 135-154.

način pisanja grafema ψ s uglatim postoljem (u Miroslavljevu evanđelju i originalu Isprave Kulina bana) ili s okruglim postoljem (u Vukanovu evanđelju, tzv. starijem prijepisu Isprave Kulina bana i Nemanjinoj hilendarskoj povelji). U prvom slučaju veća je sličnost s ćirilskim grafemom π , a u drugom s ćirilskim grafemom π Minhenskog azbukvara.

Do sličnoga zaključka o karakteru i značenju grafema μ u prvobitnoj staroslovljenskoj azbuci došao je prije mene Durnovo, a s njegovim mišljenjem složio se i Trubecki. Međutim obadva autora pretpostavljaju da je u prvobitnoj staroslovljenskoj azbuci mjesto grafema μ postojao grafem ψ ; nadalje, da u toj azbuci nisu postojali složeni grafemi $\mu\psi$ $\psi\mu$ i $\mu\mu$, nego mjesto njih samo μ i prva polovica grafema $\mu\psi$, te druga polovina grafema $\psi\mu$ i $\mu\mu$.²² Za te pretpostavke Durnova i Trubeckoga sačuvani izvori ne pružaju nikakva oslonca.

Rezultati ove moje analize staroslovljenskih azbukvara i azbučnih molitava mogli bi se poduprijeti i lingvističkim argumentima, ali za to nema mjesta u ovom članku. Zbog toga takvo razmatranje ostavljam za drugu priliku.

Napomene uz tabelarni pregled. – Minhenski i Pariški azbukvar prepisani su iz reprodukcija u Vajsovoj knjizi Rukovět hlalolské paleografie, Praha 1932, str. 10—, a Radosavljev azbukvar iz reprodukcija u autorovoj raspravi Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften in der Handschrift Radosavs und im Evangelium von Čajniče, Die Welt der Slaven 5/2, 1960, str. 146–147. Imena slova Bandurijeva i Diviševa azbukvara, nadalje početne riječi u akrostisima Konstantinove azbučne molitve prepisane su iz knjige I. I. Sreznevskoga Drevnie glagoličeskie pamjatniki, Sankt-peterburg 1866, str. 23–28. Imena slova Turskog azbukvara prepisana su iz rasprave M. Kosa Slovanski teksti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu, Slavia 3/1924–25, str. 389 (latinica) i str. 391 (ćirilica), a početne riječi u akrostisima Jaroslavske azbučne molitve u rekonstruiranom obliku iz rasprave N. Durnova Mysli i predpoloženija o proishoždenii staroslavjanskago jazyka i slavjanskih alfavitov, Byzantinoslavica 1/1929, tabela između str. 64 i 65. – Loše oblikovana slova Minhenskog azbukvara stavljena su u okrugle, a nečitljiva u uglate zgrade. U okrugle zgrade stavljena su i ona imena slova Pariškog azbukvara koja ne odgovaraju slovima nad kojima su natpisana. Ova slova stavljena su odvojeno na ona mjesta koja im pripadaju u azbučnom nizu. Imena slova ostalih azbukvara, koji nemaju trideset i osam slova, a također početne riječi u akrostisima azbučnih molitava transponirane su u tabelu prema slovima Minhenskog azbukvara, ali tako da je sačuvan njihov azbučni niz.

²² Uspor. N. Durnovo, Mysli i predpoloženija, str. 55–65, Das Münchener Abecedarium, str. 35–41. i N. S. Trubetzkoy, Altkirchenslavische Grammatik, str. 22, 23–30.